

*О.К. Струкевич, Ю.С. Степанчук*

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО МІСЦЯ І РОЛІ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

Національно-визвольна війна середини XVII ст. спричинила руйнацію усталених поглядів на суспільство і політику серед козацької старшини Гетьманщини. З'явилися нові, переважно ворожі до молодій державі фактори, які претендували на домінують і першочерговість впливів в українському суспільстві. Втручання в українські справи Москви, Польщі, Туреччини, поділ України на дві частини, збройні протистояння за гетьманську булаву, все це змушувало правлячу еліту приймати нестандартні рішення, швидко змінювати власні політичні погляди. З появою нових, нерідко нав'язаних ззовні політичних орієнтирів та суспільних вартостей відбувалася переоцінка місця і ролі усіх політичних та військових інституцій України-Гетьманщини.

Не стала виключенням і Запорозька Січ, що у перші роки гетьманування Б. Хмельницького мала визначальний вплив на формування політичного світогляду козацької старшини, була суб'єктом внутрішньої і зовнішньої політики, ядром формування української національної армії.

Вивчаючи праці сучасників з історії Запорозької Січі, можна зробити висновок про те, що Запорожжя у період Національно-визвольної війни перетворилося у потужний фактор консолідації українського народу та в осередок українського державотворення<sup>1</sup>. Проте, після смерті Б. Хмельницького Запорожжя поступово змінює свій статус консолідуючого фактора та генератора загальнонаціональних ідей.

У даній статті автори ставлять за мету проаналізувати причини і наслідки зміни поглядів козацької старшини Гетьманщини стосовно місця і ролі Запорозької Січі у політичному житті українського суспільства у другій половині XVII ст., а саме – втрати нею центру української державності і розвитку військової справи.

На наш погляд, причин такого регресу декілька. По-перше, це було спричинено діями Б. Хмельницького, який у погоні за зміцненням гетьманської влади у формі спадкової монархії, по суті, ліквідував Генеральну козацьку раду, що ослабило самобутні основи козацького самоврядування та порушило баланс повноважень між гетьманами та кошовими отаманами. Його вимушені поступки Польщі та перманентне зменшення козацького реєстру поклали початок історії збройних виступів запорожців проти верховної влади. Наступники Хмельницького, остерегаючись подібного, намагалися виправдати свою політику щодо запорожців за допомогою епістолярних лестощів чи убезпечитися від них дорогими дарунками. На словах Запорожжя продовжувало залишатися уособленням національного захисника та політичного центру України, вищим суддею в українських справах, але у дійсності політичне значення і суспільна роль Запорожжя поступово зменшуються.

Прикметними у цьому відношенні є листи написані у різний час гетьманами та полковою старшиною у Запорозьку Січ. Наприклад, у період гетьманування Ю. Хмельницького окремі полковники «щиро просили здорової запорозької поради, щоб якось відвернути від марнотратного владолобця занепалу вітчизну».<sup>2</sup>

Традиційними стали послання на Січ претендентів чи новообраних гетьманів. Несхожі за характером та політичною метою, вони домагалися визнання і підтримки серед запорожців. Наприклад, Павло Тетеря погляди якого були полярно протилежні поглядам запорозьких козаків, в своїх «знадливих» листах до запорожців оповідав про історичні традиції їхнього зв'язку з Польщею, наголошував на ненадійності союзу з Московією, небезпеці від кримського хана, врешті, на своїй некорисливій відданості запорозьким козакам.<sup>3</sup>

Відомий своїм авантюризмом І. Брюховецький «... до Січі Запорозької писав, ставлячись до війська з великою покірністю, сповіщаючи про нелад і непорядки з людськими втратами й розоренням і просячи в них собі сприяння.»<sup>4</sup>

Петро Дорошенко інформував у Січ про обрання його гетьманом, висловлював прохання до всього Війська Запорозького «... підтвердження та бути до нього, Дорошенка, лагідним і приязливим, як було приязливе до попередника його, славно покійного Богдана Хмельницького, обіцяючи навзаєм військові свою гетьманську ласку та приязнь».<sup>5</sup>

Подібні листи завжди викликали незгоду серед запорожців. Рідко коли гетьмани знаходили тут повну підтримку. Проте, незважаючи навіть на заперечливий вердикт з боку Запорозької Січі, вони

.....  
мало звертали на нього увагу і продовжували реалізовувати свої політичні амбіції. Внести розбрат у загальний лад Січі могли не лише подібні листи. Є багато свідчень про те, як запорожці реагували на різного роду справжні чи вигадані політичні чутки. В особливу категорію можна виділити ті чутки, за якими, навіть мінімально, обмежувалися їхні права та вольності. На нашу думку, це цікава тема наукового дослідження не лише для істориків, а й для соціологів, психологів, тощо.

Зменшення ролі Запорозжя у політичному житті Гетьманщини було закономірним явищем. На Січі, яка залишалась невід'ємною частиною України, у повній мірі відображалися усі характерні особливості періоду української історії, відомого під назвою Великої Руїни. Яскравим уособленням історії Запорозжя цього періоду, провідником суперечливих військово-політичних планів став кошовий отаман Іван Сірко. З 1654 по 1680 рік його ім'я фігурувало в усіляких політичних комбінаціях, перебуваючи, так би мовити, у фокусі свого часу.<sup>6</sup>

Відомий дослідник історії запорозьких козаків Д. Яворницький характеризує Івана Сірка так: «Він був хоробрим, відважним, пристрасним, не завжди постійним, не завжди вірним своїм союзникам; він любив часом погуляти, добряче випити й напідпитку показати козацьке завзяття; він міг миттєво захопитися новою думкою, новим починанням, аби потім відмовитися від свого задуму й прийти до зовсім іншого рішення. То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, то підтримував Дорошенка, то ставав на бік його ворогів, Суховія й Ханенка, то виступав проти останніх і знову захищав Дорошенка, то допомагав російському цареві проти турецького султана й кримського хана, то йшов проти царя разом із султаном і ханом. «Нужда закон міняє», - часто казав Сірко, зазвичай діючи за цією своєю улюбленою приказкою.»<sup>7</sup>

Дослідник І. Стороженко також звертає увагу на те, що керівництво Січі, не розуміючи, що її апогей уже минув, претендувало в період Руїни на лідерство в українському суспільстві, чим завдало великої шкоди справі утвердження і збереження єдиної незалежної Української держави.<sup>8</sup>

З 1654 р. новим суб'єктом геополітики у Східній Європі стає Московське царство. Запорозька Січ, потрапивши у сферу інтересів Москви, прийняла Московського царя як вигідного протектора, який надійно гарантував би збереження козацьких прав і вольностей, захищав православну віру, регулярно виплачував жалування, забезпечував Січ провізією, тощо.

Після смерті Б. Хмельницького ідея єдності та національного державотворення не знайшла підтримки серед більшості правлячої еліти з одного боку, з іншого – була знівельована авторитетом Москви. Окремі гетьмани, які не мали опори серед запорожців таємно звинувачували останніх у зраді цареві. У результаті нескінченних виправдань козаків перед царським урядом загострювались суспільні антагонізми.

Важливий фактор зміни поглядів козацько-гетьманської старшини на Запорозьку Січ можна вбачати у появі найманого війська, підпорядкованого гетьманським режимам по обидва боки Дніпра.

Традиційно вважається, що початок існуванню найманства на Лівобережжі було покладено старшинською радою в Глухові при обранні на гетьманство Д. Многогрішного. З березня 1669 р. рада затвердила нову редакцію українсько-московських договірних статей, 22-й пункт яких приписував «призначити полковника із малоросійських міст і при ньому щоб була тисяча козаків реєстрових».<sup>9</sup> Проте, дослідник О. Сокирко доводить, що найманство виникло і розвинулося в самостійний військово-політичний інститут задовго до рішень Глухівської ради 1699 року. Ще за життя Хмельницького військово-політичний провід України переконався в тому, що набагато ефективнішим буде створення нової військової системи, заснованої на найманстві, паралельно з існуючою реєстрово-козацькою. Найманий вояк, у порівнянні з козаком, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій. Головними стимулами його служби були висока платня та кар'єра.<sup>10</sup>

Прикладом ефективного використання найманого війська в середині країни стали сердюцькі полки сформовані гетьманом П. Дорошенком, який довів їх чисельність до 12 тис. шабель.<sup>11</sup> По-суті, саме ім Дорошенко завдячував збереженням своєї влади у 1669 р., коли незадоволені його політикою Кальницький, Корсунський, Торговицький та Уманський полки, об'єднавшись із запорожцями, оточили війська гетьмана у межиріччі Росави й Росі.<sup>12</sup> Таким чином, наймане військо українських гетьманів другої половини XVII ст., яке складалося здебільшого із чужоземців стало своєрідною протиположною військовою силою козацтва.

Підсумовуючи, зазначимо: якщо в силу зовнішніх та внутрішніх факторів Запорозька Січ періоду Руїни для козацько-гетьманської старшини поступово переставала бути центром консолідації українського суспільства, то для простого населення образ Січі продовжував традиційно ототожнюватися із захистом рідної землі від ворогів, особистої свободи, козацького рівноправ'я, військової романтики. Наявність у суспільстві двох антагоністичних поглядів стосовно Запорозької

Січі була виявом того соціального конфлікту між старшиною та підпорядкованими станами й верствами, який став однією з вирішальних причин ліквідації і Гетьманщини, і українського козацтва.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. - № 6; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина (1648 – 1657 рр.). – Львів, 2003 та ін.; 2. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 20; 3. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 221; 4. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 26; 5. Там само. – С. 51; 6. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, Видавництво «Світ». – 1991. – Т. 2. – С. 200; 7. Там само; 8. Стороженко І. Реформування Запорозької Хмельницьким // Київська старовина. – 1999. - № 2. – С. 27; 9. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. - № 4. – С. 12; 10. Там само. – С. 13; 11. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, 2007. – С. 405; 12. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. - № 6. – С. 51.

*А.Г. Філінюк*

### РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XVIII – XIX СТ.

В останні десятиліття істотно зросла увага істориків до проблем регіональної історії України. І це закономірно, оскільки в науковій літературі, з одного боку, поки що недостатньо розкрита більшість питань історичного минулого українського народу на регіональному рівні; з іншого – наукові розвідки регіонального характеру виступають засобом з'ясування особливостей окремих територій України, в тому числі Правобережжя, як системоутворюючих чинників, які значною мірою впливали і впливають на життєдіяльність спільнот у межах історично сформованих регіонів із характерними для них природним та соціокультурним середовищем й взаємодією географічних, економічних, демографічних і інших факторів. На необхідності, особливого значенні наукового осмислення регіональності в історичному контексті України та можливостях регіонального підходу до вивчення минулого українського народу наголошує завідувач відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України професор Я.В. Верменич<sup>1</sup>. Тезу про те, що регіональний контекст дозволяє вивчати явища, події і факти в їх конкретно-історичній визначеності Правобережної України в першій третині XIX століття, ми обґрунтували на Першому всеросійському з'їзді істориків-регіоналістів у жовтні 2007 року<sup>2</sup>. Тим більше, що історичні події – це не що інше, як сукупність задумів відповідних дійових осіб, здійснених у конкретній реальності з різною ступінню ефективності.

Актуальність означеної в назві проблеми пояснюється як важливістю вивчення та більш глибокого і всебічного аналізу пройденого мешканцями Правобережної України історичного шляху в перші після приєднання до Росії роки, так і недостатнім відображенням більшості проблем, пов'язаних із цим великим українським регіоном на межі XVIII-XIX ст., як цілісним природно-територіальним і соціокультурним комплексом із характерними для нього зв'язками та взаємодіями. Підвищений інтерес до такої постановки проблеми щодо Правобережної України пояснюється тим, що, по-перше, її помірні природнокліматичні умови та переважно рівнинний характер рельєфу були винятково сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення; по-друге, в силу тривалого роз'єданого розвитку в складі сусідніх Польщі і Великого князівства Литовського, згодом – Речі Посполитої, вона і після приєднання до Росії мала набуті раніше істотні особливості суспільного розвитку; по-третє, на всіх сферах життя населення, безумовно, відбилася своєрідність її геополітичного положення на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, орієнтацій, інтересів й культурно-політичних взаємин нової метрополії з сусідніми державами.

У наукових працях дореволюційних і радянських істориків регіональні аспекти Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. практично не розглядалися, а дослідження тих чи інших сторін її суспільного життя головним чином використовувалися лише для ілюстрації спільної з росіянами історії. Більше того, після обґрунтування ідеологами Комуністичної партії доктрини про злиття націй і формування єдиної спільності – «радянського народу» вони почали втрачати своє соціальне і дослідницьке значення. Справжнього смислу регіональні аспекти набули лише в умовах утвердження незалежної України.